

Георгій Папакін

**“ПОЗАДЖЕРЕЛЬНЕ ЗНАННЯ”
З ТОЧКИ ЗОРУ СУЧАСНОГО ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА:
РЕАЛЬНІСТЬ ЧИ ТЕОРЕТИЧНИЙ КОНСТРУКТ?**

DOI: 10.5281/zenodo.6350247

Сучасний стан розвитку всієї системи наукових знань потребує нових підходів до, здавалося б, уже усталених уявлень про науки, що склалися ще у XIX–XX ст. Їхнім загальним спрямуванням стало, з одного боку, розширення самого кола наукових дисциплін, а з другого – підв’язування грона “допоміжних” наук до визначеної кількості “основних”. Перші мали забезпечувати останні “сировиною” для ґрунтовних досліджень. Довгий час такою “допоміжною” (більш поблажливо – “спеціальною”) наукою вважали джерелознавство (історичне, літературознавче, філософське, юридичне тощо).

Проте на рубежі нового тисячоліття все більше ставало очевидним, що названі і не згадані тут науки джерелознавчого циклу є єдиною наукою, яку варто назвати загальним джерелознавством. Єдиним для всіх наук про людину є її об’єкт – джерело як продукт людської діяльності (фізичної та інтелектуальної) впродовж усього періоду існування цивілізації на Землі. Постало питання про визнання його не “сировиною” для інших наук, а самоцінним науковим феноменом. За ним визнається, нарешті, статус реального об’єкта з придатними для аналізу фахівця параметрами. Більш того, для історії, літературознавства, культурології, мистецтвознавства тощо джерело є єдиною доступною реальністю, досліджуючи яку, відповідні науковці створюють свої теоретичні конструкції минулого.

Настав час відійти від однобічного дослідження джерела в рамках згаданих окремих наук соціогуманітарного циклу, наблизитися до комплексного міждисциплінарного історико-антропологічного й соціального вивчення такого феномену. І для його дослідження варто було б застосувати методологію та інструментарій усіх наук (природничих, точних, соціогуманітарних). Очевидно, в такий спосіб джерелознавство могло б позбутися того “непереборного враження розпливчастості, неточності, невизначеності”,

притаманного, на думку Мішеля Фуко, “майже всім гуманітарним наукам”, але “є лише поверховим наслідком того, що дає можливість їм визначитися в їх позитивності”¹.

Розширення методологічної складової та інструментарію джерелознавства дозволяє також вивчати не лише й навіть не тільки фізичний “текст”, але й “ментальний контекст” джерела. Йдеться здебільшого не про те, що “записано між рядками” самої пам’ятки, або, за визначенням традиційної історіософії, про “вилучення прихованої інформації”. Синергетичний підхід до аналізу джерела виявляє загальні напрями громадсько-політичної, соціально-економічної, духовної та культурної еволюції; розвитку суспільної думки, тенденції й перспективи трансформації різноманітних спільнот. У своїй сукупності вони віддзеркалюють взаємодію людини з природою, суспільством, політичними структурами. Джерела свідчать про наміри, цілі, можливості, мотивації, засоби, що їх має людина. Окрім того, предметом вивчення джерелознавця стають також суттєві зв’язки між взаємозворотними лініями *автор–джерело–дослідник* та *дослідник–джерело–автор*. У цих системах джерело відіграє роль посередника.

Уявленням про універсальність джерелознавчого підґрунтя всіх соціогуманітарних наук, про джерело як першовиток усього гуманітарного пізнання, здається, суперечать можливості існування т. зв. “позаджерельного знання”. Це досить цікава складова загального поняття “знання”, у походженні й значенні якої варто розібратися детально.

Отже, наведемо короткий перелік висловлень науковців, які звертали увагу на феномен “позаджерельного знання”, намагалися його окреслити. Розпочнемо з методологічних праць історичного профілю, оскільки, як відомо, “джерелознавство складалось як окрема дисципліна перш за все у рамках методології історичного дослідження”². Радянський/російський історик, історіограф та джерелознавець Іван Ковальченко у монографії про методи історичних досліджень (1987 р.) окреслив “позаджерельні знання” (“внеисточниковые знания”) як такі, що “знаходяться поза межами досвіду”. Проте вони є дуже важливими як для теоретичного, так і емпіричного аналізів, що їх провадить історик. Учений визначив їх як “сукупність усіх тих знань, якими володіє історик поза тими [знаннями. – Г. П.], що він отримує з джерела”³. При тому Ковальченко не претендував на пріоритет у винаході ані

¹ М. Фуко, *Слова и вещи. Археология гуманитарных наук*, перевод В. Визгина, Н. Автономовой (Санкт-Петербург, А-сэд 1994) 374.

² И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева, *Источниковедение. Теория, история, метод. Источники российской истории. Уч. пос. для гуманит. спец.* (Москва, РГГУ 2004) 20.

³ И. Д. Ковальченко, *Методы исторического исследования*, изд 2-е, доп. (Москва, Наука 2003) 236.

поняття, ані самого терміна. Навпаки, він посилався на те, що “в історичній науці такі дані отримали назву «позаджерельні знання»”.

Думку про існування такої понятійної категорії підтримує також одна з найяскравіших українських історіософів сучасності Наталя Яковенко. Щоправда, вона окреслює його як “сукупність «чинників тиску» на свідомість історика” і навіть убачає в ньому певну частку іронії⁴.

Деякі російські науковці визначають позаджерельне знання як таке, що не міститься безпосередньо в джерелах, але стає доступним завдяки вдосконаленню роботи з ними⁵. Таке визначення є повним нонсенсом, адже в джерелах, очевидно, містяться не знання, а інформація. Знання отримуються внаслідок дослідження джерел, після усвідомлення їхньої інформації. Якщо ж якась інформація в джерелі відсутня, то ніяка “вдосконала робота” не здатна її виявити. Очевидно, йдеться лише про відточення інструментарію отримання інформації, яка є прихованою, втаємниченою або просто неочевидною, але все ж таки наявна у джерелі.

Варто згадати стислий, але змістовний рецепт виходу із сучасної кризи історичної науки, пов’язаний зі співвідношенням джерельного та позаджерельного знань, що його дав такий яскравий науковець, як Ярослав Дашкевич: “підвищувати рівень майстерності істориків шляхом поглибленого вивчення допоміжних історико-філологічних дисциплін, оволодіння сучасною інформаційною технологією для пришвидшення пошукової роботи, опанування чужоземних мов – живих і мертвих, запровадження науково-обґрунтованої критики джерел у повному (а не вибіркового) їх обсязі, відмови від антиджерельних тенденцій, гіперкритики джерел на користь апріорних концепцій”⁶. Як бачимо, Дашкевич пов’язував існування “позаджерельного знання” з науковим інструментарієм, проблемою засвоєння сучасних інформаційних технологій, зовнішніми політичними, ідеологічними, пропагандистськими тощо чинниками, що суттєво впливають на історичну науку.

Дивним, але незаперечним фактом є те, що джерелознавці у визначенні парадигми “позаджерельного знання” пасуть задніх. Так, джерелознавці російської, традиційно методологічно сильної школи РДГУ, взагалі не звернули на нього уваги. Уже в нашому столітті згаданий термін намагалися описати і визначити українські джерелознавці. Дніпропетровський науковець В. Воронов у своєму підручнику з історичного джерелознавства пов’язав існування “позаджерельного знання” з проблемою співвідношення знання апріорного

⁴ Н. Яковенко, *Вступ до історії* (К., Критика 2007) 259.

⁵ Б. Г. Могильницький, *Введение в методологию истории: учебн. пособие для студ. вузов, обучающихся по спец. “История”* (Москва, Высш. школа 1989).

⁶ Я. Дашкевич, ‘Джерельне та позаджерельне знання в історичному дослідженні’ [в:] Я. Дашкевич, *Майстерня історика. Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни* (Л., Піраміда 2011) 233.

та емпіричного. Він стверджував: “Історик у своїй дослідницькій роботі незалежно від того, усвідомлює він це чи ні, керується вже надбаним або певним чином інтерпретованим знанням про минуле й сучасне. Стосовно історичної науки позаджерельне знання прийнято визначати як знання, яке має й використовує дослідник, вивчаючи на підставі джерел минулу дійсність”. При тому названо три структурні рівні такого знання: “сприйняті дослідником судження про історичні факти”; “сприйняті теоретичні твердження”; система цінностей, “сформовані на підставі цього знання”. Надалі автор вказав на “відносний характер” цього поняття, “...оскільки знання людини врешті ґрунтуються на джерелах...”⁷.

Інший джерелознавець з Дніпра В. Підгаєцький визначив “позаджерельні знання” як “ті знання про досліджувану нами соціальну систему, які отримані нами не з того комплексу історичних джерел, які ми зібрали для свого дослідження, а, наприклад, отримані нами внаслідок вивчення історіографічної традиції”⁸. Це формулювання значною мірою кореспондується з наведеним у І. Ковальченка, що і не дивно. Адже Підгаєцький на початку 1990-х років проходив стажування на його кафедрі в МДУ і зазнав суттєвого впливу російського академіка на свої наукові погляди.

Цікавим також є погляд В. Жилияєва на потребу використання позаджерельного знання в ситуації, коли, на його думку, традиційні джерела певної тематики вже вичерпано, а нових не можна знайти⁹.

Підсумовуючи основний зміст згаданих вище висловлювань, можна виділити принаймні три очевидних речі. По-перше, поняття “позаджерельного знання” вважається традиційно усталеним в історичній науці. При тому чомусь ніхто не згадував про його походження. Але простий аналіз історіософських досліджень істориків початку ХХ ст., не кажучи вже про ХІХ ст., не виявляє присутності такої пізнавальної категорії. Хіба що можна згадати фрагмент з методологічної праці Александра Лаппо-Данілевського, уродженця України, петербурзького професора й академіка. В незавершеній і не виданій у повному обсязі за життя монографії, над якою працював у 1906–1917 роках, він писав: “У багатьох випадках знання фактів, уже попередньо здобутих шляхом вивчення інших джерел, може слугувати для

⁷ В. І. Воронов, *Джерелознавство історії України. Курс лекцій* (Дніпропетровськ, Дніпропетровський університет 2003) 17.

⁸ В. В. Підгаєцький, *Основи теорії та методології джерелознавства з історії України ХХ століття. Навч. посібник для іст. факультетів* (Дніпропетровськ, Дніпропетровський університет 2001) 277.

⁹ Див.: В. В. Жилияєв, ‘Князівський сепаратизм у Східній Європі пізньосередньовічної доби: співвідношення джерельної та позаджерельної інформації’, (2014), т. 22, № 1/1 *Вісник Дніпропетровського університету. Серія Історія та археологія* 130.

інтерпретації даного джерела...”¹⁰. Отже, присутнє визначення, проте сам термін, який ми досліджуємо, є відсутній.

По-друге, здебільшого під “позаджерельним знанням” малося на увазі знання, отримане з якихось інших джерел. Це могли бути знання іноземних мов, загальні навички роботи з джерелами, попередні дослідження різних видів і типів джерел, історичні праці тощо.

Але, якщо розглядати “позаджерельне знання” як таке, що набуто до вивчення джерел, навіане традицією, освітою, здобутками інших істориків, і справляє свій вплив на дослідження джерел, то немає жодного протиріччя між нашими твердженнями і наявністю такої категорії знання. Єдине, що воно є результатом дослідження інших джерел або застосування інакшого інструментарію. Проте сліди “позаджерельності” в ньому практично відсутні.

Нарешті, по-третє: дефініції різних учених, що окреслюють цей феномен, є достатньо різними. Як мінімум вони не співпадають між собою.

Тому необхідним стає висвітлення того змісту, який був закладений автором самого поняття. Ним є видатний польський історіософ Єжі Топольський (1928–1998), блискучий представник познанської історичної школи. Він не тільки визначив даний термін, але й опрацював цілісну концепцію щодо ролі такого знання для методології історії та джерелознавства. Вперше термін “позаджерельне знання (*Wiedza pozaźródłowa*)” та його визначення було сформульоване в його праці “*Методологія історії*”, що побачила світ у Варшаві 1968 р.¹¹, а потім ще двічі (1973, 1984) перевидавалася у Польщі. Друге польське видання 1973 р. було перекладено англійською й видано у США 1976 р.¹². Там цей термін звучав як “*Non-Sources-Based Knowledge*”. Отже, про якийсь пріоритет І. Ковальченка у формулюванні цього поняття в праці 1987 р., про що заявлено 2014 р. в статті В. Жилияєва¹³, не може бути жодної мови.

Єжі Топольський (1928–1998)

Топольський виходив з власної концепції історичного пізнання, що поділялося ним на безпосереднє та опосередковане. Перше формується дослідженням

¹⁰ А. С. Лаппо-Данилевский, *Методология истории: в 2 т.* (Москва, РОССПЭН 2010), т. 2, с. 118.

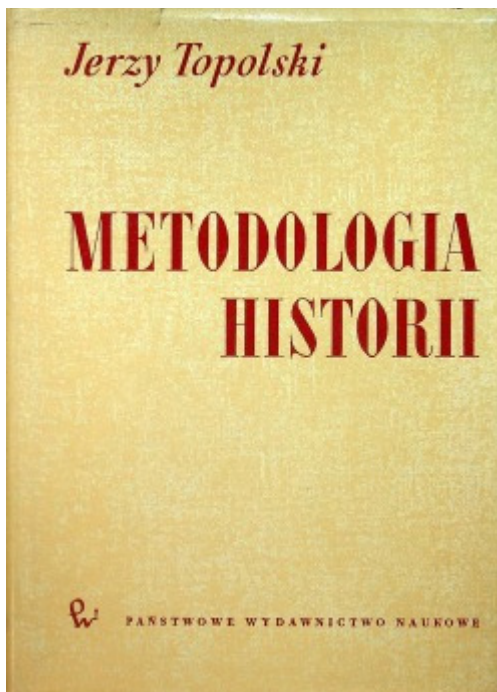
¹¹ J. TOPOLSKI, *Metodologia historii* (Warszawa, PWN 1968).

¹² J. TOPOLSKI, *Methodology of History*, D. REIDEL (PWN: Dordrecht, Boston, Warsaw 1976).

¹³ В. В. Жилияев, *Op. cit.*, с. 130.

предметів, що мають фізичний вимір, інше – вивченням писемних джерел, традицій, уявлень¹⁴. Відповідно ним було запропоновано поділ знань, отриманих унаслідок такого спостереження, на джерельні та позаджерельні. Знання, взяті з історичних джерел та які стосуються даної конкретної проблеми, вчений називав джерельними знаннями. Позаджерельні знання своєю чергою історіософ визначав як “початкові знання, з якими історик приступає до своїх досліджень”, “формулює дослідницькі проблеми та шукає відповіді на них”. На його думку, завдання їх полягає в озброєнні вченого інформацією, яку не містять дані джерела, а також системою попередніх знань, “що їх історик використовує для протиставлення [отриманим. – Г. П.] новим знанням про минуле для того, щоб їх прийняти або ж відхилити”. Більш того, автор ставить у залежність від використання такого знання весь подальший процес історичних досліджень: “...сьогодні основна умова прогресу в історичних дослідженнях обумовлена не стільки подальшим удосконаленням методів декодування даних джерельної бази та критикою джерел, скільки змінами у позаджерельних знаннях та їхнім збагаченням. Від зазначених змін також залежить прогрес у тих навиках, що традиційно очікуються від гарного історика”¹⁵.

У структурі свого концепту “позаджерельного знання” Топольський поділив їх на загальні та релятивні, що своєю чергою розглядалися у потенційному та ефективному сенсах. При тому наголос робився на відносності самого поняття: “Щось сприймається як лише позаджерельне, що в той самий час є чимось таким, що в даній інтерпретації ми сприймаємо як джерельне, тобто таке, яке походить з джерел”. Далі Топольський справедливо підсумовував, що на загал “все людське знання є джерельним, його джерела можна прослідкувати”¹⁶.

Обкладинка першого видання книги Єжи Топольського “Методологія історії” (Варшава, 1968 р.)

¹⁴ J. TOPOLSKI, *Metodologia historii*, s. 216–217.

¹⁵ *Ibid.*, s. 334; IDEM., *Methodology of History*, p. 401.

¹⁶ *Ibid.*, p. 403.

Цьому присвячена і теза про динамічність “позаджерельного знання”: “Це відзначає динамічну природу позаджерельних знань: щось, отримане із джерела за допомогою позаджерельних знань, як тільки воно потрапляє у свідомість історика, стає даним елементом інформації про історичний факт, частиною його позаджерельних знань, що використовуватимуться для подальшого вивчення джерел”¹⁷.

До складових структури “позаджерельних знань” Топольський відносив і знання про історичну епоху, теоретичні знання, ідеологію дослідника. Він зазначав, зокрема, що “позаджерельне знання” походить з одного, але унікального процесу, названого ним “спостереження фактів” (загальне пізнання та їхнє наукове дослідження). Воно не є продуктом діяльності одного конкретного дослідника; у його формуванні беруть участь як інші наукові дисципліни, так й інші історики.

Він також виділяв у процесі формування досліджуваного поняття роль загального й наукового знання. До першої категорії відносилося знання про поведінку людини, загальні знання епохи і т. зв. популярний погляд на світ. З іншого боку, до наукових знань він включав дані спеціальних наук, сукупність історичних та методологічних знань. Позаджерельні знання складаються зі спогляданих та теоретичних уявлень¹⁸.

Наостанок варто підкреслити, що Топольський заявляв: “...інформацію, на підставі якої формулюється відповідь на поставлене дослідницьке питання, історик отримує, з одного боку, з історичних джерел, а з другого – зі знань (загальних і наукових), які можна назвати позаджерельними знаннями. Не можна собі уявити жодного, навіть найпростішого дослідницького кроку історика без «взаємодії» обох типів знань, або – кажучи інакше – обох типів інформації”¹⁹.

Отже, потрібно відзначити, що автором самого поняття “позаджерельне знання” незаперечно є Є. Топольський. Ним опрацьована цілісна теорія, на повне окреслення якої я у цій розвідці, звісно, не претендую. Причому, це дійсно була сформована теорія, оскільки в останній своїй історіософській праці він не розвинув її, а лише послався на книгу 1968 р. видання, що представляла її вперше²⁰. Є всі підстави розглядати поняття “позаджерельного знання” як теоретичний конструкт, що впливав з поглядів Топольського на структуру загального історичного знання, методологію джерельного дослідження в інтересах історичної науки.

¹⁷ J. TOPOLSKI, *Methodology of History*, p. 403–404.

¹⁸ *Ibid.*, p. 407.

¹⁹ J. TOPOLSKI, *Teoretyczne problem wiedzy historycznej. Antologia tekstów*, E. DOMAŃSKA (ed.) (Poznań, WNI 2016) 102–103.

²⁰ J. TOPOLSKI, *Jak się pisze i rozumie historię. Tajemnice narracji historycznej* (Warszawa, Rytm 1996) 298. Укр. переклад: Є. Топольський, *Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної нарації* (К., К.І.С. 2012) 334.

З того часу термін, сформульований видатним методологом, зажив своїм окремим життям. Його сприйняли історіософи та деякі джерелознавці як своєрідний загальник. Проте, це не стосувалося теорії Топольського, яка залишилася практично незною. Тому у це поняття кожен почав вкладати свій сенс. Часом це збігалося з поглядами польського історика, а часом – ні. Адже бачимо, що в теорії Топольського повністю відсутній будь-який “іронічний” аспект. Навпаки, там міститься серйозне наукове обґрунтування того неспростовного факту, що для повноцінного дослідження певного джерела потрібно використовувати не тільки те, що відкрилося в самому джерелі. Необхідно залучати весь свій фах, всі наявні знання – як власні, так і отримані з праць попередніх дослідників, інших наук, технологій тощо.

Певною мірою в цьому можна побачити своєрідну імплементацію “герменевтичного кола”. Цей метод пізнання, що широко використовується в історичній та джерелознавчій герменевтиці, допомагає пізнавати частину через ціле, а всю сукупність джерел чи історичних подій – через кожний окремий її фрагмент²¹.

З іншого боку, очевидним є те, що “позаджерельні знання” насправді не є народженими поза джерелами. Вони так само є продуктом джерельного дослідження й спостережень – самого дослідника, його попередників або колег, навіть життєвого досвіду. Проте вони не існують поза джерельною парадигмою, а виступають її невід’ємною складовою. Зрештою, цьому не заперечував і сам Є. Топольський, стверджуючи, що на загал усі знання мають джерельне походження, є продуктом отриманої з джерел інформації.

²¹ Див., наприклад, Г.-Г. Гадамер, *Істина і метод. Основи філософської герменевтики*, перекл. О. Мокровольського (К., Юніверс 2000) 247–285.